

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ
ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗΣ
ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗΣ

1. Γενικά χαρακτηριστικά της συστηματικής ανασκόπησης

Η ραγδαία αύξηση του όγκου των δημοσιευμένων ερευνών επιτείνει την σημασία πραγματοποίησης υψηλού επιπέδου ανασκοπήσεων που επιτρέπουν τον προσανατολισμό των ερευνητών στην συσσωρευμένη γνώση, τον εντοπισμό των τάσεων και των εξελίξεων σε επιμέρους ή ευρύτερα πεδία.

Οι εμπειρικές έρευνες, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, είναι δυνατό να είναι εκτεθειμένες σε μεροληψίες διαφόρων τύπων και σε σφάλματα στη μεθοδολογία και στα συμπεράσματα. Η ανασκόπηση εμπεριέχει την αποτίμηση του σώματος της κεκτημένης γνώσης, την διαπίστωση των σημαντικότερων μεθοδολογικών αδυναμιών ή κενών και την ανάδειξη των πιθανών κατευθύνσεων και τομέων μελλοντικής έρευνας.

Η ανασκόπηση (επισκόπηση) αποτελεί μορφή επιστημονικής έρευνας που αποσκοπεί στην αποτίμηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και στη διαπίστωση των ερευνητικών ελλειμμάτων/κενών. Η ανασκόπηση αναλύει και παρουσιάζει τις δημοσιευμένες έρευνες μέσω σύνοψης, ταξινόμησης, ομαδοποίησης, σύγκρισης και σύνθεσης. Η ανασκόπηση μπορεί να είναι διακριτή μορφή έρευνας ή μέρος μιας εμπειρικής έρευνας ή παρέμβασης σε κάποιο πεδίο. Η ανασκόπηση αποτελεί συστατικό μέρος μιας διδακτορικής διατριβής ή μιας μεταπτυχιακής εργασίας.

Η ανασκόπηση δεν είναι μια απλή, γραμμική παράθεση των υπαρχουσών ερευνών, αλλά προϋποθέτει την κριτική αποτίμησή τους, την ανάδειξη της συμβολής τους και των πιθανών περιορισμών τους. Η ανασκόπηση συμβάλλει στον εντοπισμό των κενών στην κεκτημένη γνώση και των πιθανών προβλημάτων, κενών, αδυναμιών που εμφανίζονται.

Είναι δυνατόν να υπάρχουν σημαντικές διαφορές στον χαρακτήρα και στον τρόπο έκθεσης του υλικού σε συνάρτηση με το πεδίο στο οποίο γίνεται, όπως επίσης σε σχέση με την οπτική του συγγραφέα και την μεθοδολογία έρευνας που υιοθετεί.

Είναι σημαντικό να αποσαφηνιστεί η διάκριση μεταξύ της παραδοσιακής ανασκόπησης και της συστηματικής ανασκόπησης.

Η **παραδοσιακή ανασκόπηση** αποτελεί μια γραπτή αποτίμηση της συσσωρευμένης γνώσης πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα χωρίς σαφή αναφορά στην υιοθετούμενη μεθοδολογία. Στο πλαίσιο της παραδοσιακής ανασκόπησης η επιλογή του υλικού γίνεται συνήθως με βάση την υποκειμενική οπτική του συγγραφέα σχετικά με την συμβολή των ερευνητών στην προαγωγή της γνώσης.

Ο όρος «**συστηματική ανασκόπηση**» (systematic review) χρησιμοποιείται με δύο βασικές σημασίες. Σε αντιστοιχία με την πρώτη σημασία συστηματική ανασκόπηση είναι μια *συγκεκριμένη μέθοδος* αποτίμησης της συσσωρευμένης έρευνας. Σε αντιστοιχία με την δεύτερη σημασία του όρου λόγος γίνεται για *το αποτέλεσμα* της χρησιμοποίησης αυτής της μεθόδου που παίρνει τη μορφή επιστημονικής δημοσίευσης.

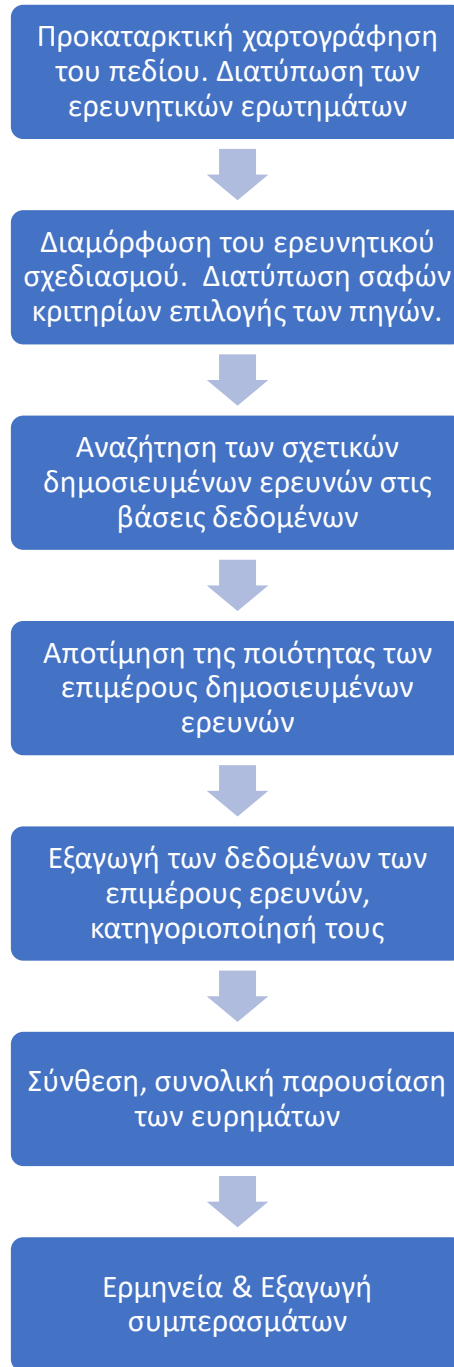
Η συστηματική ανασκόπηση χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση μιας *σαφώς προσδιορισμένης ερευνητικής μεθόδου* για την απάντηση σε *συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα* σχετικά με την συσσωρευμένη γνώση/έρευνα σε κάποιο συγκεκριμένο πεδίο. Στην περίπτωση της συστηματικής ανασκόπησης η έρευνα πραγματοποιείται με *συστηματικό, δομημένο τρόπο* και όχι τυχαίο ή αυθαίρετο. Στο πλαίσιο της συστηματικής ανασκόπησης επιχειρείται να δοθεί απάντηση σε εστιασμένα ερευνητικά ερωτήματα μέσω της αποτίμησης του συνόλου της βιβλιογραφίας στη βάση αυστηρά προδιαγεγραμμένων κανόνων.

Στην βιβλιογραφία ενυπάρχουν ποικίλες προσεγγίσεις της συστηματικής ανασκόπησης. Σε αντιστοιχία με ορισμένες αυτές η συστηματική ανασκόπηση τείνει να παρουσιαστεί ως ουδέτερη, τυποποιημένη, τεχνική διαδικασία, ενώ σε κάποιες άλλες δίνεται έμφαση στον κριτικό και αναστοχαστικό προσανατολισμό της. Η συστηματική ανασκόπηση μπορεί να συνδέεται με την χρησιμοποίηση ποσοτικών ή ποιοτικών μεθόδων ή ακόμα με την υιοθέτηση μικτών μεθόδων.

Είναι δυνατή η διάκριση δύο βασικών, αμοιβαία συνδεδεμένων διαστάσεων της συστηματικής ανασκόπησης. Η πρώτη διάσταση συνίσταται στην *έρευνα της κεκτημένης γνώσης/έρευνας* σε ένα συγκεκριμένο πεδίο. Η δεύτερη διάσταση περιλαμβάνει την έκθεση, παρουσίαση των αποτελεσμάτων της εν λόγω έρευνας. Η *έκθεση/παρουσίαση των αποτελεσμάτων* της έρευνας περιλαμβάνει σε συνοπτική μορφή την ερευνητική διαδικασία που οδήγησε σε αυτά χωρίς να ταυτίζεται πλήρως με αυτή.

Στο γράφημα 1 παρουσιάζονται τα βασικά βήματα πραγματοποίησης της συστηματικής ανασκόπησης. Με άλλα λόγια, η συστηματική ανασκόπηση εξετάζεται υπό το πρίσμα της *διαδικασίας* πραγματοποίησής της. Στην συνέχεια, η συστηματική ανασκόπηση εξετάζεται υπό το πρίσμα της *έκθεσης/παρουσίασης των αποτελεσμάτων* της. Έμφαση δίνεται στη δομή και στα συστατικά μέρη της δημοσιοποιούμενης τελικής αναφοράς/παρουσίασης των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Γράφημα 1. Βασικά βήματα πραγματοποίησης της συστηματικής ανασκόπησης

2. Συστατικά μέρη της συστηματικής ανασκόπησης

2.1. Εισαγωγή

Στην εισαγωγή της ανασκόπησης ορίζεται με σαφήνεια το πρόβλημα το οποίο επιχειρεί να επιλύσει, αναδεικνύεται η σημασία και η επικαιρότητά του.

Αφετηριακό σημείο της συστηματικής ανασκόπησης είναι η προκαταρκτική διερεύνηση και χαρτογράφηση του πεδίου και ο εντοπισμός κάποιων κενών, ελλείψεων, αμφιλεγόμενων σημείων στην κεκτημένη γνώση.

Στη βάση της προκαταρκτικής χαρτογράφησης του υπό διερεύνηση πεδίου πραγματοποιείται η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων. Τα *ερευνητικά ερωτήματα* της ανασκόπησης είναι εστιασμένα και διατυπωμένα με σαφήνεια και διαφάνεια. Η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων είναι κρίσιμη, διότι αυτά λειτουργούν ως οδηγός στην αναζήτηση της σχετικής βιβλιογραφίας.

2.2. Μέθοδοι

Στο πλαίσιο της συστηματικής ανασκόπησης η μέθοδος έρευνας είναι τυποποιημένη, άρτια δομημένη και διατυπώνεται με ρητό και διαφανή τρόπο.

Προσδιορίζονται με σαφήνεια τα *χαρακτηριστικά* της ανασκόπησης. Πιο συγκεκριμένα γίνεται αναφορά στην *ακριβή χρονική* περίοδο πραγματοποίησής της, στην *γλώσσα* (ή στις *γλώσσες*) στην οποία γίνεται και το *είδος των μελετών* στο οποίο εστιάζεται. Διατυπώνονται με σαφήνεια τα *κριτήρια επιλογής* των δημοσιευμένων μελετών και αναδεικνύεται η λογική που τα διέπει.

Περιγράφονται οι *πηγές πληροφοριών*, οι βάσεις δεδομένων που έχουν αξιοποιηθεί (πχ. PubMed, PsycINFO, PsycARTICLES, PSYINDEX, κ.α.), όπως επίσης, οι ακριβείς ημερομηνίες αναζήτησής τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέσω του «Συνδέσμου Ελληνικών Ακαδημαϊκών

Βιβλιοθηκών» (<https://www.heal-link.gr>) παρέχεται στα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του ΠΚ η δυνατότητα πρόσβασης σε εκδότες και βάσεις δεδομένων.

Γίνεται αναφορά στις *λέξεις κλειδιά* που έχουν χρησιμοποιηθεί για τον εντοπισμό και την συλλογή των υφιστάμενων μελετών, όπως επίσης ο αλγόριθμος της αναζήτησης των λέξεων κλειδιών στη βάση της λογικής Boolean (AND/ OR/ NOT). Η λογική Boolean αναφέρεται στην συνδυασμό λέξεων κλειδιών που χρησιμοποιούνται (ή αποκλείονται) από την έρευνα σε βιβλιογραφικές βάσεις δεδομένων.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της συστηματικής ανασκόπησης είναι η πραγματοποίηση αυστηρής, συστηματικής αναζήτησης του συνόλου της σχετικής βιβλιογραφίας/αρθρογραφίας. Παρουσιάζεται με σαφήνεια η ακριβής *στρατηγική αναζήτησης* που υιοθετείται και αναδεικνύονται οι πιθανοί περιορισμοί της. Ιδιαίτερα αναφορά γίνεται στα φίλτρα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την αναζήτηση στις βάσεις δεδομένων.

Είναι σημαντικό να διασαφηνίζεται η *προοπτική/οπτική γωνία* της έρευνας, *τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για την επιλογή των πηγών*, όπως επίσης τον ενδεχόμενο αποκλεισμό κάποιων από αυτές. Με σαφήνεια θα πρέπει να παρουσιάζεται η μέθοδος ανάλυσης των πηγών, οι κατηγορίες/υποκατηγορίες στη βάση των οποίων αυτή πραγματοποιείται.

Περιγράφονται οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την αποτίμηση του κινδύνου μεροληψίας των ερευνών, όπως επίσης ο τρόπος που χρησιμοποιήθηκαν οι πληροφορίες για την σύνθεση των δεδομένων.

2.3. Αποτελέσματα

Για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκόπησης είναι αναγκαία η διαμόρφωση συγκεντρωτικού πίνακα που περιλαμβάνει τις έρευνες που έχουν συμπεριληφθεί και την κατηγοριοποίησή τους υπό το πρίσμα της εστίασης, της μεθόδου έρευνας, των αποτελεσμάτων, κ.α.

Στις συστηματικές ανασκοπήσεις συνηθίζεται η παρουσίαση των σταδίων της αναζήτησης βάσει του διαγράμματος ροής PRISMA 2009 (βλέπε γράφημα 2). Προσδιορίζεται ο ακριβής αριθμός των μελετών που εξετάστηκαν ως προς την επιλεξιμότητά τους και αναδεικνύεται η κατανομή τους σε επιμέρους κατηγορίες. Αναλύονται τα χαρακτηριστικά των μελετών οι οποίες έχουν συμπεριληφθεί στην ανασκόπηση. Συχνά, χρησιμοποιείται η μετα-ανάλυση για τον συνδυασμό των αποτελεσμάτων των μελετών που εντάσσονται στην συστηματική ανασκόπηση. Μέσω της χρησιμοποίησης συγκεκριμένων στατιστικών εργαλείων η μετα-ανάλυση παρέχει τη δυνατότητα εξαγωγής συγκεντρωτικών αποτελεσμάτων (Jesson, Matheson, & Lacey, 2011).

Τα ευρήματα και τα συμπεράσματα των μελετών παρουσιάζονται με συνοπτικό και κριτικό τρόπο, αναδεικνύονται οι ομοιότητες και οι διαφορές τους. Η κριτική αποτίμηση των δημοσιευμένων ερευνών συνίσταται στην ανάδειξη της συμβολής των δημοσιευμένων μελετών στην προαγωγή της επιστημονικής γνώσης σε ένα συγκεκριμένο πεδίο, όπως επίσης στον εντοπισμό των περιορισμών και των ανεπαρειών τους. Η αποτίμηση/αξιολόγηση της ποιότητας των επιμέρους μελετών αποτελεί σημαντική διάσταση της συστηματικής ανασκόπησης. Για την κριτική αποτίμηση των ερευνών μπορούν να αξιοποιηθούν οι λίστες ελέγχου (checklist) του Critical Appraisal Skills Programme (CASP) (βλ. <https://casp-uk.net/casp-tools-checklists/>)

Απαραίτητο στοιχείο μιας ανασκόπησης είναι η ανάλυση των κεντρικών τάσεων που παρατηρούνται στην σχετική βιβλιογραφία/αρθρογραφία, η παρουσίαση πιθανών συγκρούσεων αναφορικά με την θεωρία, τη μεθοδολογία και τα αποτελέσματα της έρευνας. Αναδεικνύονται πιθανά κενά, αμφιλεγόμενα σημεία της συσσωρευμένης έρευνας, καθώς επίσης κάποιες γόνιμες ερευνητικές στρατηγικές.

2.4. Συζήτηση

Στο πλαίσιο της συζήτησης γίνεται σύνοψη/ανακεφαλαίωση των σημαντικότερων ευρημάτων της συστηματικής ανασκόπησης και παρουσιάζεται με συνολικό, συνθετικό τρόπο

το υπό διερεύνηση πεδίο. Είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στους πιθανούς περιορισμούς της έρευνας (αναφορά σε πιθανές μεροληψίες, πιθανές ελλείψεις στην ανάκτηση της συσσωρευμένης έρευνας, κ.α.).

Εν κατακλείδι, παρέχεται μια γενική ερμηνεία των αποτελεσμάτων της ανασκόπησης στο πλαίσιο συμπληρωματικών αποδεικτικών στοιχείων/δεδομένων, αναδεικνύονται τα προβλήματα που παραμένουν ανοικτά και οι προοπτικές μελλοντικής έρευνας.

Κατά την συγγραφή της συστηματικής ανασκόπησης είναι αναγκαίο να εξασφαλίζεται η ροή και η συνεκτικότητα της περιγραφής, ανάλυσης και επιχειρηματολογίας του κειμένου. Ευρύτερα, θα πρέπει να τηρούνται οι κανόνες που προβλέπονται για την συγγραφή επιστημονικών εργασιών (αναλυτικά βλέπε Δαφέρμος & Τσαούσης, χ.χ.).

3. Βιβλιογραφία

Critical Appraisal Skills Programme (2020). *CASP Appraisal Checklists*. <https://casp-uk.net/casp-tools-checklists/>

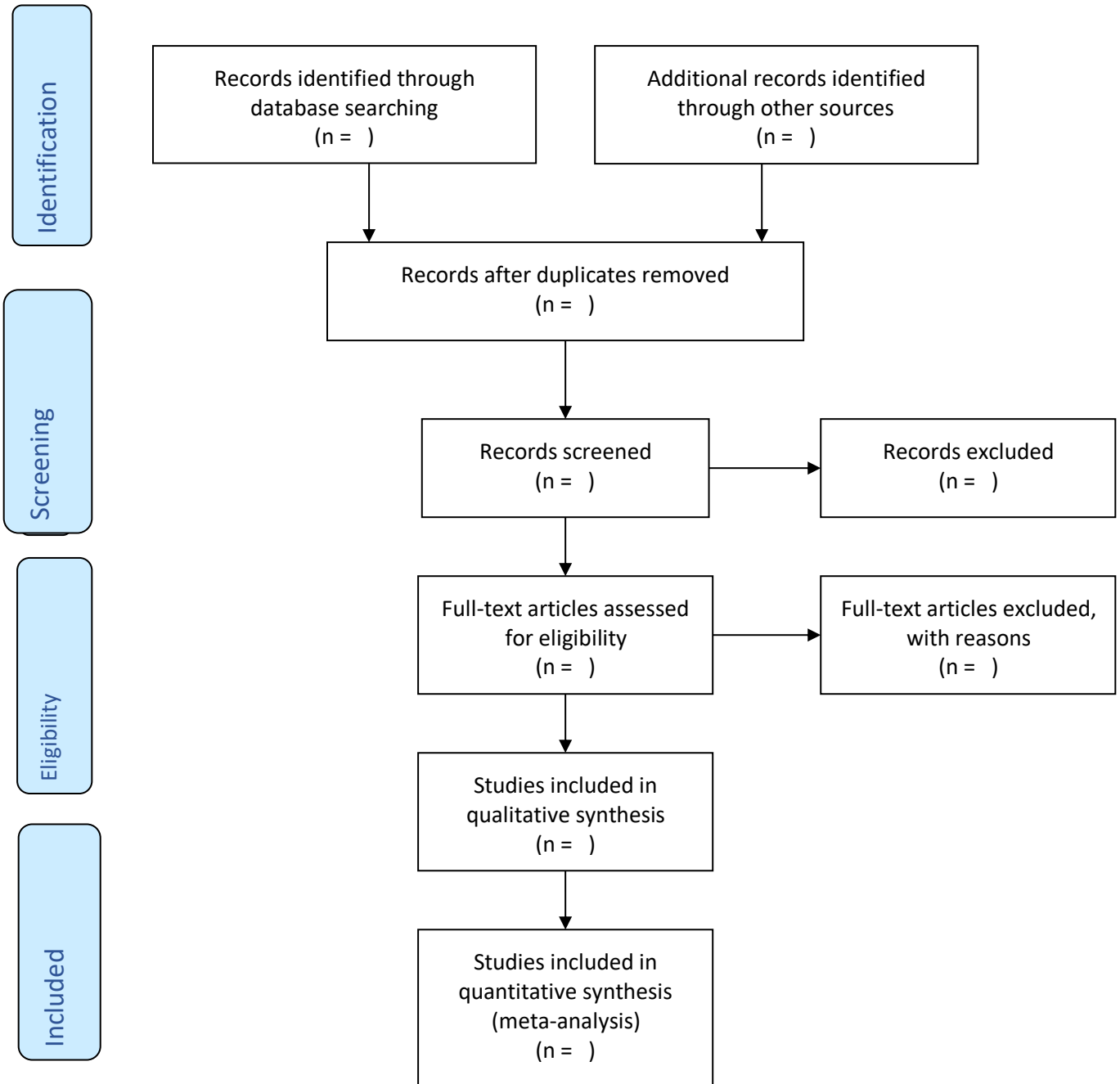
Δαφέρμος, Μ., & Τσαούσης, Γ. (χ.χ.). *Οδηγός συγγραφής διπλωματικών εργασιών και διδακτορικών διατριβών*. Ρέθυμνο: Τμήμα Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης. http://www.psychology.uoc.gr/files/items/6/682/odigos_syggrafis_diplomatikon_ergasion_teliko.pdf

Jesson, J. K., Matheson, L. & Lacey, F. M. (2011). *Doing Your Literature Review. Traditional and systematic techniques*. Sage Publications Ltd.

Moher D, Liberati A, Tetzlaff J, Altman DG, The PRISMA Group (2009). *Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA Statement*. PLoS Med 6(6): e1000097. doi:10.1371/journal.pmed1000097

Γράφημα 2. PRISMA 2009 Flow Diagram

Πίνακας 1. Λίστα Ελέγχου¹

Τμήμα/ θέμα	#	Λίστα Ελέγχου
ΤΙΤΛΟΣ		
Τίτλος	1	Προσδιορισμός του κειμένου ως συστηματικής ανασκόπησης
ΠΕΡΙΛΗΨΗ		
Δομημένη περίληψη	2	Η περίληψη περιλαμβάνει αναφορά στο υπόβαθρο της ανασκόπησης, την σκοποθεσία της, τις πηγές των δεδομένων, τις μεθόδους έρευνας, στα αποτελέσματα/ευρήματα και τα συμπεράσματα
ΕΙΣΑΓΩΓΗ		
Σκεπτικό	3	Περιγραφή του σκεπτικού της ανασκόπησης στη βάση αυτών που είναι ήδη γνωστά.
Στοχοθεσία/επιδιωκόμενα συμπεράσματα	4	Διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων, των συμμετεχόντων, των παρεμβάσεων, το σχεδιασμό της μελέτης, κ.α.
ΜΕΘΟΔΟΙ		
Κριτήρια επιλεξιμότητας	5	Προσδιορισμός των χαρακτηριστικών των μελετών, της χρονικής διάρκειας παρακολούθησης, την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, την γλώσσα, το είδος των δημοσιεύσεων, τα κριτήρια επιλογής-αποκλεισμού των μελετών.
Πηγές δεδομένων	6	Περιγραφή του συνόλου των πηγών των πληροφοριών (π.χ. βάσεις δεδομένων με ημερομηνίες κάλυψης, πιθανή επικοινωνία με τους συγγραφείς των ερευνών, κ.α.), ημερομηνία της τελευταίας αναζήτησης.
Αναζήτηση	7	Παρουσίαση της πλήρους στρατηγική αναζήτησης στις βάσεις δεδομένων και αναφορά σε πιθανούς περιορισμούς με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι δυνατή η επανάληψή της.
Επιλογή των μελετών	8	Αναφορά στην διαδικασία επιλογής μελετών, εξέταση και διαπίστωση της καταλληλότητάς τους για την συγκεκριμένη ανασκόπηση.
Διαδικασία συλλογής των δεδομένων	9	Περιγραφή της μεθόδου εξαγωγής δεδομένων και αναφορά σε διαδικασίες για την λήψη και επιβεβαίωση των δεδομένων από τους ερευνητές.
Κίνδυνοι μεροληψίας στις επιμέρους μελέτες	10	Περιγραφή των μεθόδων που χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση του κινδύνου μεροληψίας των επιμέρους μελετών και πώς αυτές οι πληροφορίες πρέπει να χρησιμοποιούνται σε οποιαδήποτε

¹ Η λίστα ελέγχου αποτελεί προσαρμογή και απλοποίηση της λίστας που παρέχεται από τους Moher D, Liberati A, Tetzlaff J, Altman DG, The PRISMA Group (2009). *Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA Statement*. PLoS Med 6(6): e1000097. doi:10.1371/journal.pmed1000097

		σύνθεση δεδομένων.
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ		
Επιλογή των μελετών	11	Παρέχεται ο αριθμός των μελετών που εξετάστηκαν και αξιολογήθηκαν ως προς την επιλεξιμότητά τους και συμπεριλήφθηκαν στην ανασκόπηση.
Κίνδυνοι προκαταλήψεων στις μελέτες	12	Παρουσίαση των δεδομένων σχετικά με τον κίνδυνο μεροληψίας των επιμέρους μελετών και αξιολόγηση του επιπέδου των αποτελεσμάτων τους.
Συνθετική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των μελετών	13	Συνολική παρουσίαση των αποτελεσμάτων των μελετών, ανάδειξη της συμβολής και των περιορισμών τους.
ΣΥΖΗΤΗΣΗ		
Ανακεφαλαίωση των ευρημάτων	14	Ανακεφαλαίωση των δεδομένων της ανασκόπησης και ανάδειξη της σημασίας τους.
Περιορισμοί	15	Συζήτηση σχετικά με τους περιορισμούς της ανασκόπησης (κίνδυνοι μεροληψίας, ελλιπής ανάκτηση της υπάρχουσας έρευνας, κ.α.).
Συμπεράσματα	16	Γενική ερμηνεία των αποτελεσμάτων στο πλαίσιο άλλων συμπληρωματικών αποδεικτικών δεδομένων και συνεπαγωγές για την μελλοντική έρευνα.